

SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE ORTA ASYA VE KAFKASLAR'DA SÛFÎ TARİKATLAR

Türk-İslam dünyasının sosyal, siyasî, dînî ve kültürel hayatında tasavvuf ve tarikatların çok önemli bir yeri vardır. Türkler İslamiyet'le karşılaştıkları ilk dönemlerden itibaren sÛfî dervişlerle sıkı münasebet içerisinde olmuşlar ve İslâm'ı daha ziyade onlar vasıtasıyla tanımışlardır. Bu yüzden, İslâmî dönemde onların inanç ve kültür yapısına tasavvuf? renk hakim olmuş, Müslüman Türk insanı, asırlarca gönül ve ruh dünyasını tasavvuf kaynağından beslemiştir. Türk insanının sahip olduğu fitrî özelliklerle, geçmişten devraldığı kültür mirasının tasavvufî ideallerle örtüşmesinin bunda önemli bir payı olduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir.

Tarikatlar tarzında kurumsallaşarak toplumla bütünleşmeyi başaran sÛfî dervişler, her yerde olduğu gibi Türk dünyasında da İslâm adına tebliğ, cihad ve toplum hizmetlerinin daima öncülüğünü yapmışlardır. Bu noktada, tarihe damgasını vuran ve bilhassa Orta Asya Türk dünyasında derin izler bırakan en önemli şahsiyet hiç şüphesiz Hoca Ahmed Yesevî'dir.

Burada vurgulanması gereken ve araştırmacıların hemen hepsinin işaret ettiği bir başka gerçek de şudur: İslâm'ın yayılış tarihine baktığımızda, İran, Horasan, Hindistan, Orta Asya, Kafkaslar, Anadolu, Balkanlar, Kuzey Afrika, Uzak Doğu ülkeleri ve daha başka bölgelere İslâm'ın ulaştırılmasında öncülüğü çok büyük çapta sÛfî dervişler üstlenmiştir. Bu demektir ki, tasavvuf erbabı, "İslâm'ın gönüllü misyonerliğini yapmak" gibi çok önemli tarihî bir misyonu da üstlenmiş ve başarıyla gerçekleştirmişlerdir.

Orta Asya ve Kafkasya'da Tarikatlar

Bu çalışmanın kapsam ve amacı, söz konusu bölgelerdeki tarikatların tarihini derinlemesine incelemeye müsait değildir. Biz burada, Orta Asya ve Kafkasya

bölgesindeki mevcut tarikatların tarihî geçmişlerine ve son dönemdeki durumlarına kısaca temas etmekle yetineceğiz.

Tarikatların Bölgedeki Kısa Geçmişi

Söz konusu bölgelerde zaman içinde faaliyet gösteren başlıca tarikatlar; Yeseviyye, Kübreviyye, Nakşbendiyye ve Kâdiriyye'dir.

Bunlardan Yeseviyye, Orta Asya kökenli bir tarikat olup, XII. asrın ortalarında, Hoca Ahmed Yesevî (ö. 1167) tarafından bugünkü Kazakistan'ın Türkistan (eski ismiyle Yesi) şehrinde kurulmuştur. Türk-İslâm tarihinde, bir Türk mutasavvıfı tarafından kurulan ilk müstakil tarikat Yeseviyye'dir. Türkler arasında kısa zamanda şöhret bulup yaygınlaşan bu tarikat, XV. asra kadar tüm Orta Asya, Harezmi, Kafkasya'nın bazı bölgeleri, Tatarların yaşadığı Orta Volga, Horasan, İran, Anadolu ve Balkanlar'ı içine alan geniş bir coğrafî bölgeye yayılmıştır. Ancak, XV ve XVI. asırlardan itibaren pek çok yerde ortadan kaybolmuş, onun yerini büyük çapta Nakşbendîlik almıştır. Yeseviyye şu ana kadar bölgede varlığını sadece Fergana Vadisi'nde muhafaza edebilmiştir. Son yıllarda tarikatın merkezi burası olup, müntesipleri Özbek, Kırgız, Tacik ve Kazaklardan oluşmaktadır. 1917'deki Bolşevik İhtilâli'ne kadar mistik bir karakter arzeden ve siyasetle uğraşmamayı tercih eden bu tarikat, bu tarihten sonra tam aksine oldukça siyasî özellik taşıyan Laçiler ve Atlı İşanlar adlı iki kola ayrılmıştır. Bu kolların her ikisi de müntesiplerini daha çok kırsal kesimden temin etmişler, Sovyet yönetimine karşı da oldukça katı bir tavır sergilemişlerdir. Laçilere göre, "Kâfirlerin iktidarıyla uzlaşma halinde olan herkes kâfirdir." Heterodoksi (batıllık) sınırına yakın olan bu kollardan Atlı İşanlar, askerlik hizmetini reddettikleri için 1935'te âdeta "sindirilmiş" ve yer altına çekilmek zorunda kalmış; 1952-1953 yıllarında tekrar su yüzüne çıkmasına rağmen, 1960'lı yılların sonlarında yöneticileri "terörizm"le suçlanarak idam edilmişlerdir. Bu yüzden faaliyetlerini gizli yürütmek zorunda kalmışlardır.

Kübreviyye tarikatı da Orta Asya kökenli olup, 1221'de Moğollara karşı savaşırken şehit olan Necmeddîn-i Kübrâ tarafından, Türkmenistan'ın kuzeyindeki Harezmi'de kurulmuştur. Moğol istilasının akabinde Altınordu ve Çağatay Ulusu dönemlerinde Türk ve Moğol göçebe kabilelerin Müslümanlaşmasında önemli bir rol oynayan bu tarikat, zamanla bütün Orta Asya, İran, Bedahşan, Keşmir ve Anadolu'ya yayılmış olmakla birlikte, XV. asırdan itibaren onun yerini de Nakşbendiyye almıştır. XIX. asırda sadece Harezmi'de rastlanan bu tarikatın, son yıllarda Harezmi bölgesi ile Karakalpakistan'da birçok müntesibi bulunmaktadır.

Bu tarikatlardan daha sonra kurulmasına rağmen, gerek Orta Asya ve Kafkasya'da, gerekse Türk-İslâm dünyasının diğer bölgelerinde en etkili ve yaygın durumda olan tarikat ise Nakşbendiyye'dir. XIV. asrın ikinci yarısında Bahâeddîn Nakşbend (ö. 1389) tarafından Buhara'da kurulan bu tarikat, XV ve XVI. asırlarda Tatar-Başkır (Orta Volga-Ural) bölgesine girmiş; orada önceden mevcut olan Yeseviyye ve Kübreviyye'yi bünyesinde eritmiştir. Aynı devirde Doğu Türkistan'a ve hatta Çin'e kadar yayılmış; Kaşgar, XVI. asırdan itibaren, Buhara'dan sonra Nakşîliğin ikinci önemli merkezi haline gelmiştir. XVIII. asırda Kaşgar'dan bugünkü Kırgızistan'a yayılmış ve bölgeyi Müslümanlaştırmıştır. Yine XVII ve XVIII. asırlarda, Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkmen kabileleri arasında yayılarak, o ana kadar bölgeye hakim olan Yeseviyye tarikatını kendi bünyesinde eritmiştir. Nihayet XIX. asırda

Harezme girmiş ve orada eskiden mevcut olan Kübreviyye'nin yerini almıştır. XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başında Dağıstan'a, XIX. asrın ortalarında da Çeçenistan'la Orta ve Batı Kafkasya'ya yayılmıştır. Son dönemde bu tarikat, gerek Orta Asya ve Kafkasya'da, gerekse bütün Türk-İslâm dünyasında en yaygın ve etkili tarikat durumunda olup, Sovyet Rusya sınırları dahilinde yer alan bütün Müslüman bölgelerde temsil edilmektedir. Bugün, Orta Asya'da Türkmenistan'ın doğu ve güney bölgelerinde, Fergana Vadisi'nde, bu vadinin özellikle Kırgız kesiminde, Kuzey Türkmenistan'ın Harezme vahasında ve Karakalpakistan'da önemli bir güç kazanmış durumdadır. Buna karşılık Özbekistan'da ve Tataristan'ın bazı şehirlerinde 1917 devriminden sonra hayli zayıflamıştır. Kafkasya bölgesinde ise, Dağıstan, Kuzey Azerbeycan ve Doğu Çeçenistan'da hakim konumda olan tarikat, Nakşbendiyye'dir.

Nakşbendiyye'nin gerek geçmişte, gerekse son yıllarda büyük başarı elde etmesinin ve diğer tarikatlara üstünlük sağlamanın sebepleri üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Konunun uzmanları bu hususta şu tespitleri yapmışlardır: Bu tarikat, hem elit ve entelektüel zümre hem de geniş halk kesimi ile iletişim kurmayı başarabilmiştir. Her dönemde onun müntesipleri arasında avâmın yanı sıra, ulemâdan, şairlerden, devlet ricalinden, askerî yetkililerden ve zengin tüccarlardan kimseler var olagelmiştir. Diğer taraftan o, hitap ettiği kitlenin anlayabileceği dili kullanmıştır. Meselâ Orta Asya'da Türkçe ve Farsçayı kullanırken, Kafkasya'da bunlara ilâveten Arapçayı da kullanmıştır. Ayrıca, medrese eğitimini de devreye sokarak, ilmi daima öne çıkarmış, böylece hem aklî bilgi donanımını, hem de gönül eğitimini birlikte gerçekleştirerek, her kesimde saygınlık kazanmasını bilmiştir. Öbür taraftan sessiz (hafî) zikri tercih etmesi, ona aşırılıklardan uzak, mutedil bir tarikat görünümü kazandırmıştır. Bu tarikatın genelde fanatizme ve radikal tutumlara itibar etmeyerek, "doktrinel liberalizm" diyebileceğimiz bir tavrı benimsemesi, diğer tarikatlara zorlama olmaksızın üstünlük sağlamanın önemli bir rol oynamıştır. Nakşbendiyye'nin bu konuda etkili olan bir başka özelliği de, kendisini bulunduğu ortamın sosyal ve politik şartlarına çok iyi adapte edebilmesidir. Bu tarikatın "halvet der encümen" (toplum içinde halvet), "kesrette vahdet" ve "Hakk'ın rızasını halka hizmette görme" gibi temel prensipleri, topluma karışmayı ve tarikat ideallerini toplumsal hizmet ve aktivitelere katılarak gerçekleştirmeyi öngörmektedir ki, Sovyet yönetimi gibi dînî hareketlere karşı son derece müsamahasız bir rejim altında bu özellik daha da büyük bir önem arz etmiştir. Nihayet, Nakşbendiyye müntesiplerinin XVII ve XVIII. asırlarda Türkistan'da Kalmuk Budistlerine karşı; Kafkasya'da da 1783'te İmam Mansûr'dan 1920-1921'de İmam Necmeddîn Godsinski'ye kadar Ruslara karşı yapılan silahlı mücadelelerin liderliğini yapmış olmaları, bölge Müslümanları nezdinde çok büyük bir itibar ve saygınlık kazanmalarına sebep olmuştur.

Bütün bu sebeplerle, özelde Nakşbendîlik, genelde de tasavvufî gelenek, XV. asırdan bu tarafa Orta Asya'da, XIX. asrın ortalarından sonra da Kafkasya'da dînî, kültürel, sosyal ve politik hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Abdülkadir-i Geylanî (ö. 1166) tarafından XII. asırda Bağdat'ta kurulan Kâdiriyye de İslâm dünyasındaki en yaygın tarikatlardan biridir. Bu tarikat, XII. asrın sonlarında Arap tüccarlar vasıtasıyla Volga'daki Bulgar Krallığı ile, Fergana vadisindeki şehirler de dahil olmak üzere Türkistan şehirlerine girmiştir. Ancak Orta Volga bölgesinde XIII ve XIV. asırlarda Yeseviyye tarikatının içerisinde erimiş; Orta Asya'da ise XIV ve XV. asırlarda onun yerini Nakşbendiyye almıştır. Bu ilk Kâdirîlik bugün Fergana vadisinde varlığını sürdürmektedir. XIX. asırda, Bağdat'ta hilâfet alan Kunta Hacı Kişiev (ö.

1864) tarafından Çeçenistan'a sokulan bu tarikat, 1850-1865 yılları arasında putperest İnguşları Müslümanlaştırarak, İslâmiyet'in Orta Kafkasya'da kök salmasında birinci derecede rol oynamıştır. Bugün de Çeçen-İnguş bölgesinde yaygın vaziyettedir.

Kunta Hacı'nın vefatından sonra, Bammat Giray Hacı, Batal Hacı, Şim Mirza ve Veyis Hacı adıyla dört kola ayrılmış olan Kâdiriyye, önceleri daha çok Nakşbendiyye'nin hakim olduğu Orta Kafkasya, Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan'da önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu tarikat, 1943'te sürgün edilen Kafkasyalılar vasıtasıyla Kazakistan ve Kırgızistan'a da girmiş ve zamanla oralardaki Yesevîlerle Nakşîlere üstünlük sağlamıştır. Kâdiriyye'nin Orta Asya'daki en son ve en katı kolu (mahallî tabirle "vird"i), 1950'li yıllarda Kazakistan'da Veyis Hacı adında bir Çeçen tarafından kurulan ve kendi adıyla anılan koldur. 1960'lı yıllarda Kafkasyalı sürgünler memleketlerine döndüklerinde, onun müntesipleri yerlerinde kalarak faaliyetlerini sürdürmüşler ve hatta tarikatlarını Kuzey Kırgızistan'a ve Özbekistan'a yaymışlardır. Katı kuralları olan ve kapalı bir cemaat görünümü arz eden Veyis Hacı tarikatının müntesipleri, Sovyet yönetimi döneminde kendilerinden olmayanlarla yemek yemezler, kız alıp vermezler, çocuklarını resmî okula vermezler, askere gitmezler ve vergi vermezlerdi. Zikirlerini de müzik aletleri eşliğinde sesli ve hareketli icra ederlerdi.

Buraya kadar zikrettiğimiz bu tarikatların dışında, bölgede birer "derviş" ve "şaman" görünümünde olup, Rus ve Sovyet kaynaklarının "başıboş" ve "serseri" dervişler diye nitelendirdikleri Kalenderî zümrelerine rastlanmaktadır ki, bunlar gerçek anlamda bir tarikat yapısı ve karakteri arz etmemektedir. Bunların merkezi, Semerkant yakınındaki Şeyh Safâ Türbesi'dir.

Bu tarikatlardan özellikle Nakşbendiyye ve Kâdiriyye, gerek Çarlık Rusyası, gerekse Sovyet Rusya döneminde bölgede işgalci Ruslara karşı yürütülen fiilî mücadele ve "cihad" hareketleriyle âdeta özdeşleşmiş durumdadırlar. Gerek Kafkaslar'da, gerekse Orta Asya'da XIX ve XX. asırda Ruslara karşı ne kadar fiilî mücadeleye girişilmişse, bunların hepsi bölgede faaliyet gösteren tarikat liderlerinin öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Bu mücadelelerin başlıcaları şunlardır: Kafkasya'da bir Çeçen olan Şeyh Mansûr'un yönettiği ve 1782'den 1791'e kadar süren cihad hareketi; Rus kaynaklarının "Kafkasya Mürîdizmi" diye adlandırdıkları, 1824'ten 1856'ya kadar devam eden ve Gazî Muhammed'le Şeyh Şamil'in liderliğini yaptığı direniş hareketleri; yine 1877'de aynı bölgede vuku bulan ayaklanma; Bolşevik İhtilâli'nden sonra 1920'den 1923'e kadar Dağıstan'da Nakşî liderler öncülüğünde sürdürülen kanlı direniş hareketleri ile; aynı bölgede 1928'de başlayıp 1936'da bastırılan, ancak 1940'ta tekrar patlak veren isyan hareketleri; Orta Asya bölgesinde, yine Nakşbendiyye mensuplarının liderliğinde gerçekleşen Çirçik (1872), Göktepe (1879-1881) ve Andican (1896) isyanları.

Sovyet Yönetimi Döneminde Tarikatlar

Orta Asya ve Kafkaslar'da asırlarca bölgedeki Müslüman halk üzerinde pek çok yönden etkili olmuş ve âdeta onların hayatının bir parçası hâline gelmiş olan bu tarikatlar, acaba bu bölgelerde fiilen Rus hakimiyetinin kurulduğu Sovyet yönetimi döneminde varlıklarını ne derece koruyabildiler, mevcut yönetime karşı nasıl bir tavır takındılar, Komünist yönetimin onlara karşı tutumu ne merkezde cereyan etti ve bu

tarikatlar bölge Müslümanları üzerinde ne gibi bir rol oynadılar? Bu çalışmanın ağırlıklı amacı, bu ve benzeri sorulara cevap aramak olacaktır.

Bölge üzerinde ciddi araştırmalar yapmış olan Alexandre Bennigsen özellikle şu sosyal vakıya önemle dikkât çekmektedir: Tıpkı XIII. asırda vuku bulan Moğol istilâsının resmî İslâmî müesseseleri çökertmesi ve buna karşılık sûfî tarikatların geniş kitlelere yayılarak İslâm'ı muhafaza etmesine sebep olması gibi; yarım asırdan fazla hüküm süren Sovyet yönetimi de, bölgedeki tasavvufî hareketlerin, öncesine oranla hızlı bir yayılma sürecine girmesine zemin hazırlamış ve bu hareketler hem dînî hem de siyasî bakımdan devrim öncesine nispetle daha etkili bir konuma gelmişlerdir. Acaba bunun sebepleri nelerdir?

Bilindiği üzere, Sovyet yönetimi ateizmi hakim kılmayı ve toplum hayatından din olgusunu sökü� atmayı resmî bir politika olarak benimsemiş; bu yüzden toplumdaki din duygusunu ve dînî pratikleri yok etmeyi hedeflemiştir. Bunun için de, Müslümanların cami dışındaki her türlü dînî faaliyetini yasaklamıştır. Bu kurala uymayanları şiddetle cezalandırma yoluna gittiği gibi, hedefine ulaşabilmek için de çok yoğun bir “din aleyhtarı propaganda” faaliyeti yürütmüş; bu arada zamanla camilerin büyük bir kısmını da çeşitli bahanelerle kapatmıştır. Hedef, tek kelimeyle Müslümanları asimile etmektir.

Ancak devlet, Müslümanları yanına çekebilmek için, görünürde de olsa, müftülükleri ve cami görevlilerini sisteme entegre etme yoluna gitmiş ve onlara resmî statü tanımıştır. 1943'ten sonra Müslümanların din hizmetlerini organize etmek üzere, Taşkent, Ufa, Buynaks ve Bakü'de birer “nâzırlık” ihdas etmiştir. Bundan maksadı da, bir taraftan içerde gûya Müslümanların hukukî statüsünü sistem içinde garanti altına almak ve onların tepkisini azaltmak; bir taraftan da dışarıdaki Müslüman ülkelerin tepkisine engel olmaya çalışmaktır. İslâm adına gerçekleştirilen bu yapılanma ve bu yapılanmada görev alan Müslümanlar, Sovyet yönetimi tarafından “resmî İslâm” olarak adlandırılmıştır. Mevcut durum karşısında, sisteme entegre olmaktan başka çare olmadığını düşünen birtakım Müslümanlar, bu “resmî İslâm” yapılanmasında görev almakta bir sakınca görmemişlerdir. Sovyet yöneticileri ve İslâm aleyhtarı propagandanın yürütücüleri bunları “ehlîleştirilmiş” Müslümanlar olarak görmüşlerdir. Ne var ki, bu “resmî İslâm” oradaki Müslümanların en basit dînî ihtiyaçlarına dahi cevap vermekten uzak olmuştur. Burada gözardı edilmemesi gereken önemli bir husus da, sisteme entegre olan bu resmî dînî yapılanmada yer alan Müslümanları, tasavvufî gelenele bağlantısı olmayan kimselerin teşkil etmesi, tarikat mensuplarının ise bu yapılanmanın dışında kalmış olmasıdır.

Buna karşılık, sûfî tarikatların temsil ettiği Müslüman kitle ise Sovyet yönetimi ile uzlaşmaya yanaşmamış ve sisteme entegre olmayı reddederek, her halükârda imkânlar elverdiği ölçüde mücadeleyi sürdürme ve Müslümanların dînî ve kültürel kimliklerini koruma noktasında azim ve kararlılık içinde olma yolunu benimsemiştir. Bu husus, bazı küçük istisnalar hariç, bölgedeki bütün tarikatlar için geçerlidir. Sovyet yöneticileri ve kaynakları, tarikatların temsil ettiği İslâmî kesime de “paralel İslâm” adını vermiş ve bu kesimi illegal örgüt mensupları olarak görmüştür. Yönetim “resmî İslâm” kapsamındaki Müslümanları kontrol altında tuttuğu için, onları “kayıtlı Müslümanlar” diye nitelendirirken; kontrol altında tutamadığı tarikat mensupları için “kayıt dışı Müslümanlar” tabirini kullanmıştır. Tarikat mensupları onların gözünde “fanatik Müslümanlar” idiler. Dolayısıyla onlar, sürekli gözlem altında tutulması ve

gerektiğinde cezalandırılması gereken bir kitle olarak görülmüşlerdir. Nitekim uygulama da bu istikamette olmuş; gerek Çarlık Rusyası, gerekse Sovyet Rusya döneminde, pek çok tarikat mensubu çeşitli baskılara maruz kalmış, takibata uğramış, sürgün edilmiş ve pek çok kimse idam edilmiştir. Tüm bu baskılara rağmen, tarikatlar ciddi bir çöküşe maruz kalmadıkları gibi, tam aksine halkla daha çok bütünleşmiş ve daha da gelişmişlerdir. Sovyet kaynaklarının beyanına göre, son yıllarda bölge Müslümanlarının ortalama %15-20'sini bu kesim oluşturmaktaydı.

Ancak, elbette ki Sovyetler Birliği dahilindeki bütün ülkelerde tarikatlar aynı oranda temsil edilmemiş ve aksiyon bakımından her yerde aynı olmamıştır. Meselâ, Rus istilâlarına karşı tarikat önderlerinin öncülüğünde direniş hareketlerinin söz konusu olduğu bölgelerde tarikat faaliyetlerinin daha yoğun ve etkili olduğu görülürken; fiilî direnişin vaki olmadığı bölgelerde durum bunun aksinedir. Bu anlamda, Ruslara karşı fiilî mücadelenin uzun süre aktif olarak yürütüldüğü bir bölge olan Kafkaslar'ın, XIX ve XX. asırda tasavvufî hareketlerin belki de bütün İslâm dünyasında en yoğun olduğu bölgelerden biri olması oldukça dikkât çekicidir.

Tarikatların söz konusu bölgelerde daha çok gelişip yayılması, toplumda kabîle yapısının muhafaza edilip edilmemesi ile de yakından alâkalıdır. Bu yapının iyi muhafaza edildiği bölgelerde tarikatların daha yaygın ve etkili olduğu görülmektedir. Çünkü, bilhassa Bolşevik İhtilâli'nden sonra tarikatlarla kabîleler arasında sıkı bir ilişki kurulmuştur. Şöyle ki, bu dönemde özellikle "adem-i merkeziyetçi" bir yapılanmayı tercih eden tarikatların her bir alt kolu, herhangi bir kabîle veya onun alt kolu ile, hatta Kafkasya bölgesinde olduğu gibi bir tek aile ile sınırlı kalmış ve o kabîle veya aile ile âdeta özdeşleşmiştir. Bu da tarikatların kendilerini daha iyi muhafaza etmelerini sağlamıştır. Bugün, Müslüman toplumun kabîle yapısını koruduğu bölgelerde tarikatlar ilgi çekici bir dinamizme sahiptir. Kafkasya'da Çeçen-İnguş ve Dağıstan bölgesinin; Orta Asya'da ise Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'daki kabîle özelliği taşıyan Özbeklerin (Lokayların) durumu böyledir.

Bu bölgelerde tarikatların yaygınlaşmasının bir başka sebebi de, resmî İslâmî müesseselerin yeterli olmayışı ve Müslümanların ihtiyacına cevap verememesidir. Sovyet yönetiminin cami dışında her türlü dînî faaliyeti yasaklayıp, camileri de çok büyük çapta kapatması ve fonksiyon dışı bırakması, Müslümanları tabîî olarak başka arayışlara sevk etmiş ve onlar içine düştükleri boşluğu tarikatlar vasıtasıyla doldurma yoluna gitmişlerdir.

Tarikatların Hizmet ve Faaliyetleri

Burada üzerinde durulması gereken bir başka önemli husus da, tüm olumsuz şartlara rağmen tarikatların ne tür faaliyetler yaptığı, Müslüman toplumla nasıl bir iletişim kurduğu, onlara ne gibi hizmetler sunduğu ve onların gönlünü nasıl kazandığı meselesidir.

Şu bir gerçek ki, mevcut şartlar dahilinde, tarikat ileri gelenleri Müslümanların dînî ve kültürel kimliklerini muhafaza edebilmek için ellerinden geleni yapmaya çalışmışlardır. Bu maksatla, meselâ İslâm'ın temel ilkelerinin ve Arapçanın öğretildiği gizli okullar açmışlar; ibadetlerin yapıldığı gizli evler ihdas etmişler; ehliyetli kimseler vasıtasıyla, Müslümanların sünnet, nikâh ve defin işleri gibi dînî vazifelerini yerine getirmişlerdir.

Bu vazîfeleri yapan kimseleri Sovyet kaynakları “kayıt dışı mollalar” diye nitelemektedir.

Bunun yanında, tarîkat mensupları hizmet ve faaliyetlerini, halkın kutsiyet atfettiği ve ziyaret ettiği mekânlarda yoğunlaştırmışlardır. Resmî görevlilerce sürekli yasaklanmasına ve kapatılmasına rağmen halk tarafından yine açılan bu mekânlar, Müslümanların dînî hayatının âdeta gerçek merkezleri hâline gelmiştir. Müslüman halk buralarda bir araya gelmiş, cemaatle namaz kılmış ve toplu zikirler icra etmiştir. Bunun önüne geçmekte zorlanan yönetim, resmî müftülerden buralara yapılan ziyaretlerin dînen yasak olduğuna dair zaman zaman fetva alma yoluna bile başvurmuştur. Ancak müftüler halkın tepkisinden kaçındıkları için bu tür fetvalar vermeye pek istekli olmamışlardır. Diğer yüzlercesinin yanında, söz konusu bölgelerdeki bu ziyaret yerlerinin en meşhurlarından şunları zikredebiliriz: Oş’taki Taht-ı Süleyman ile, Kunia-Urgerç’teki Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ’nın, Bayram Ali’deki Şeyh Yûsuf-ı Hemedânî’nin, Türkistan’daki Hoca Ahmed-i Yesevî’nin, Buhara’daki Şeyh Bahâeddîn-i Nakşbend’in, Düşembe’deki Şeyh Yûsuf-ı Çerhî’nin ve Merv’deki Sultan Sencer’in türbeleri. Bu tür ziyaret yerlerinin çokluğu ve fonksiyonerliği bakımından Dağıstan ve Çeçenistan bölgesi oldukça ilgi çekicidir. Kaynakların ifade ettiğine göre, o bölgede ziyaret yeri olmayan hiçbir köy ve kasaba yok gibidir. Üstelik, Müslüman halk dînî hayatını âdeta camiden, ziyaret yerlerine kaydırmıştır. Çoğunlukla yakın geçmişte Ruslarla savaşırken şehit düşen tarîkat şeyhlerinin mezarlarından oluşan bu mekânları ziyaret etmek, onlar için çok büyük önem arz etmektedir. Hatta öyle ki, gerek Orta Asya’da, gerekse Kafkasya bölgesinde “demir perde” gerisinde hac ibadetine imkân bulamayan Müslüman halk, kutsiyet atfettiği bu mekânları ziyaret etmeyi âdeta hac yapma gibi telâkkî eder olmuştur. Tarîkat mensupları, halkın bu teveccühünü gördükleri için, buralarda va’zlar vererek, zikir meclisleri düzenleyerek ve çeşitli meselelerde görüş alışverişinde bulunarak onları etkilemeyi başarmışlardır.

Tarîkatların bu konudaki başarılarının altında yatan sebepleri araştırırken, gözden uzak tutulmaması gereken en önemli hususlardan biri de şudur: Tasavvufî ideallere gönül vermiş olan tarîkat mensupları, İslâmî değerlere sahip çıkma ve yaşama noktasında ortaya koydukları samimiyet ve kararlılıkları; insanlarla ilişkilerinde, sevgi, merhamet ve diğergâmlığı prensip edinen ve bu yüzden insanlara güven ve huzur bahşeden yaklaşım tarzları; ve nihayet dünyevî bir menfaat ve karşılık beklemeksizin insanlara hizmet etme anlayışları ile, insanların teveccühünü kazanmakta hiç de zorlanmamışlar ve onlarla kolayca kaynaşabilmişlerdir. Kısacası tarîkatlar, toplumun bağrından çıkmış, onlarla iç içe yaşamış ve onların sevinç ve kederlerini samimiyetle paylaşmış olan sivil kuruluşlar olarak, halkı kucaklamasını bilmişlerdir. Esasen tasavvuf ve tarîkatlar açısından bu, her devirde ve her coğrafyada geçerli olan bir özelliktir.

Tarîkat mensupları, gerek sıkça ziyaret edilen bu mekânlarda, gerekse başka vesilelerle, sürekli tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunmuşlar; böylece din aleyhtarı propagandaların halk üzerindeki etkisini önledikleri gibi, Müslümanların dînî ve millî duygularını canlı tutmalarını da sağlamışlardır. Yapılan sosyolojik araştırmalar, bu şekilde halkı irşadla meşgul olan sûfî tebliğcilerin, resmî “ajitprop” a mensup propagandacıardan daha fazla olduğunu göstermiştir. Bu durum, söz konusu bölgelerde tarîkat mensuplarının bir nevi “İslâm misyonerliği” görevini üstlendiklerinin

ve Müslümanları dinsizlik propagandasının tesirinden koruduklarının bir başka göstergesidir.

Ancak, dönemin Sovyet kaynakları ve propagandacıları, sisteme entegre olmayan ve Müslümanların dînî ve millî kimliklerini koruma gayreti içinde olan tarîkatları, ısrarla “politize olmuş illegal örgütler” olarak göstermişlerdir. Onların gözünde tarîkatlar, sistem aleyhinde faaliyette bulunan “rejim düşmanı”, “fanatik” ve “yobaz” sivil muhalefet güçleri konumunda olmuş; bu yüzden de mutlaka sindirilmeleri yoluna gidilmiştir. Tarîkatların yapılanmalarındaki nisbî gizlilik, yönetime karşı takındıkları tavır, yukarıda sözü edilen faaliyet tarzları, bazı yerlerde askerliği reddetme, okullara gitmeme, “kolhoz” sistemine karşı çıkarak kendi kolhozlarını oluşturma vb. hususlar, onların resmî yöneticiler tarafından illegal siyasî birer örgüt gibi algılanmalarına sebep olmuştur. Bu noktada Sovyet yöneticilerini en çok rahatsız eden şey, tarîkat mensuplarının mazilerine, dînî ve millî kimliklerine sahip çıkma konusundaki kararlılıkları ve “cihad” ruhunu sürekli canlı tutmalarındadır. Yapılan araştırmalar, tarîkatların bu anlamda büyük çapta başarılı olduklarını göstermiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bütün bu anlatılanlar, şunu net olarak gözler önüne sermektedir: XII ve XIII. asırlardan itibaren İslâm’ı tebliğ ve onu iç ve dış tehditlere karşı muhafaza etme görevlerini birlikte üstlenen sûfî dervişler, zaman içinde bütün Türk dünyasının Müslümanlaşmasında ve İslâm’ın kalıcı bir şekilde gönüllerde yer etmesinde en aktif rolü üstlendikleri gibi; Orta Asya ve Horasan bölgesinde tasavvuf önderlerinin ve bilhassa Hoca Ahmed Yesevî’nin gönüllerde tutuşturduğu tasavvuf meş’alesi, asırlarca çeşitli tarîkatlar aracılığı ile elden ele, gönülden gönüle taşınarak bütün Türk-İslâm dünyasını kuşatmış ve insanların gönül dünyalarını aydınlatmıştır. Öyle ki, tasavvuf neşvesi ve kültürü, Müslüman Türk insanının din anlayışına, kültürüne, ahlâkına, sanat ve edebiyatına, örf ve âdetlerine, hatta gündelik hayatına kadar her yönüne damgasını vurmuştur.

Bu tespit, son dönemlerde Sovyetler Birliği sınırları içinde kalan Türk-İslâm dünyası için de geçerlidir. Söz konusu bölgelerde yaşayan Müslümanların dînî, kültürel ve hatta siyasî hayatları üzerinde en etkili sosyal ve dînî müessese, tasavvuf ve tarîkatlar olmuştur. Sovyet yönetimi öncesini de göz önüne alırsak, Ruslar tarafından uygulanan yaklaşık iki asırlık bir sindirme, dinsizleştirme ve yok etme faaliyetine karşı, gerek Kafkaslar’da ve gerekse Orta Asya’da Müslümanların yürüttüğü varoluş mücadelesinin öncülüğünü hep tasavvufî ideallere gönül vermiş tarîkat önderleri yapmıştır. Bu insanlar, en kötü şartlarda bile asla Rus tahakkümüne boyun eğmemiş; silahlı mücadele imkânının kalmadığı işgal dönemlerinde bile her fırsattan istifade ederek, “İslâm’ın gönüllü misyonerliği”ni yapmak suretiyle, Müslümanların dînî, millî ve kültürel kimliklerini muhafaza etmeyi başarmışlardır. Sovyet yönetimiyle hiçbir zaman uzlaşmayan ve bu yüzden sürekli takibata, cezalandırmalara ve öldürmelere maruz kalan tarîkat mensupları, Komünist idarenin İslâm aleyhine yürüttüğü yoğun propaganda ve Müslümanları asimile etme politikasına karşı, Müslüman halkı yönetim aleyhine şuurlandırarak, inanç, kültür ve benliklerini muhafaza etme hususunda tahminlerin ötesinde gizli bir mücadele vermişler; bu sayede âdeta bölge Müslümanlarının sosyal, kültürel ve manevî koruyucuları olmuşlardır. Bennigsen’in şu sözleri de bu gerçeğin bir ifadesidir: “Şayet her şeye rağmen o bölgede İslâmiyet bir îman, bir hayat tarzı ve bir dînî yaşantı olarak varlığını devam ettirebilmişse; bu,

tarikatlar sayesinde olmuştur.” Nitekim, Chantal L. Quelquejay’ın da belirttiği gibi, “1943’ten 1978’e kadar bir tek ibadete açık resmî camisi bulunmayan Çeçenistan’da, İslâmiyet varlığını ancak tarikatlar sayesinde devam ettirebilmiştir.”

1980’li yıllarda yapılan sosyolojik araştırmalar, Orta Asya ve özellikle Kafkasya’da tarikatların daha da gelişme kaydettiğini; gençlerin ve entelektüel kesimin tasavvuf ve tarikatlara ilgisinin giderek arttığını; Kuzey Kafkasya bölgesinin, geçmişte olduğu gibi, son yıllarda da tasavvufun gerçek kalelerinden biri olduğunu; Çeçenistan ve Dağıstan’da samimî Müslümanların %50-60’ının tarikat mensubu olduğunu ortaya koymuştur.

Nitekim, 1984 yılında Orta Asya Araştırmaları Cemiyeti’nin Oxford’da düzenlemiş olduğu ve sahanın önde gelen uzmanlarının iştirak ettiği ilmî bir toplantıda da bu gerçek açık bir şekilde dile getirilmiştir. Söz konusu toplantıda vurgulanan hususlar ana hatlarıyla şunlar olmuştur: “Orta Asya ve Kafkasya’da Müslümanları XVIII. asırda Ruslara karşı teşkilatlayıp silahlı mücadele veren ve onların belli bir ideolojiye sahip olmalarını sağlayan tarikatlar, son dönemde de Müslümanların Sovyet yönetiminden bağımsız olarak teşkilatlandıkları birer merkez hâlini almak suretiyle, düşman bir idare altında İslâm inanç ve kültürünü yaşatan asıl gücü oluşturmuşlardır. Onların Müslümanlara verdiği dînî bilgiler ve tasavvuf terbiyesi sayesinde, Sovyet hakimiyeti altındaki 40 milyonluk Müslüman toplumun inancını ve kültürünü kaybetmesi önlenmiştir. Başta Nakşbendiyye ve Kâdiriyye olmak üzere, bu tarikatlar 1980’li yıllarda şehirli-köylü, genç-ihtiyar bütün Müslüman halk arasında oldukça aktif bir faaliyet yürütmektedirler. 70 yıldır sürdürülen dinsizlik propagandasına karşı mücadelede Müslümanların kazandığı başarı, bu tarikatların onlar üzerindeki hakimiyetinden kaynaklanmıştır. Kısacası, bu bölgelerde İslâm, sûfî tarikatların faaliyetleri sayesinde bir din ve hayat nizamı olarak yaşamaya devam etmektedir.” (G. Hardy, “Tasavvufun Rusya’daki Mücadelesi”, s. 179-183.)

Son birkaç yıldır Çeçenistan’da Ruslara karşı sürdürülen bağımsızlık mücadelesinin arka plânındaki manevî ve psikolojik güç kaynağını da, yine, İmâm Mansûr ve Şeyh Şâmil’den bu tarafa bölgede varlığını sürdüren tasavvuf ve tarikat geleneği ve onun kazandırdığı “cihad” ruhunda aramak gerekir.

Bütün bu gerçekler, bilerek veya bilmeyerek, tasavvuf ve tarikatların insanlara dünyadan kaçmayı, tembellik ve miskinliği, yani pasif bir hayat anlayışını telkin ettiğini iddia edenlere de çarpıcı bir cevap niteliği taşımaktadır. Bazı kişi ve çevreler görmezlikten gelseler de, tarihî olayları objektif olarak değerlendirebilen ve tasavvuf ve tarikat olgusunu gerçek yüzüyle tanıma gayreti içinde olan Müslüman veya gayrimüslim pek çok bilim adamı ve sosyolog, tasavvuf ve tarikatların, doğru olarak anlaşılıp yaşandığı takdirde, insanların gönül dünyasında ve derûnî dînî yaşantısında olduğu gibi, onların dünyevî ve toplumsal hayatlarında da gerçek bir dinamizmi ve cihad anlayışını temsil ettiğini kabul etmektedir.

Tasavvufun gerçek yüzünü ve tarikatların icra ettikleri tarihî misyonu bir asır öncesinden görebilen, Mallitski adlı bir Rus İslâmoloğunun söylemiş olduğu şu ilginç sözler, bu noktada oldukça düşündürücüdür: “İslâm’ın resmî inanç esaslarının donuk olmasından dolayı, İslâm dünyasındaki bütün entelektüel hareketler, tekrar tasavvuf bayrağına sarılmak zorundadır. İslâm’ın rönesansı ancak tasavvuf sayesinde gerçekleşebilir. Her yeni fikir, her dînî veya siyasî hareket, tasavvuf bayrağına

sarılmak zorunda kalacaktır.” (A. Bennigsen, Sûfî ve Komiser Rusya’da İslâm Tarîkatları, s. 230-231.)

Son yıllarda gerek İslâm ülkelerinde, gerekse tüm dünyada gözlenen tasavvuf ilgisi de, Mallitsky’nin bu tespitinde yanılmadığının bir işareti sayılabilir.

Prof. Dr. Osman TÜRER

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler Ansiklopedisi, Cilt: 19 Sayfa: 55-61

Kaynaklar:

- ◆ Aka, İsmail, “Orta Asya’da İslâmiyet’in Yayılması ve Ahmed Yesevî Sevgisi”, Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Tesirleri, hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 521-532.
- ◆ Arnold, T. W., İntişâr-ı İslâm Tarihi, trc.: Hasan Gündüzler, Akçağ Yay., Ankara, 1971.
- ◆ Baran, İsmet, “Anadolu’nun İslâmlaşma ve Türkleşme Sürecinde Mutasavvıflar”, M. E. B. Din Öğretimi Dergisi, sayı: 32 (Ocak-Şubat 1992), s. 84-90.
- ◆ Bayram, Mikail, “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Hâce Ahmed-i Yesevî’nin Rolü”, Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Tesirleri, hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 533-545.
- ◆ Bennigsen, A. -Quelquejay, Ch. L., Le Soufi et le Commissaire les Confreries Musulmanes en URSS, Edition du Seuil, Paris, 1986 (Sûfî ve Komiser Rusya’da İslâm Tarîkatları, trc.: Osman Türer, Akçağ Yay., Ankara, 1988).
- ◆ Bennigsen, Alexandre, “Les Tariqat en Asie Centrale”, Les Ordres Mystiques dans l’Islam Cheminemenets et Situation Actuelle, Travaux publiés sous la direction de A. Popovic & G. Veinstein, Editions de l’Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 1985, s. 27-36 (“Orta Asya’da Tarîkatlar”, trc. Osman Türer, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 11, Erzurum, 1993, s. 211-225).
- ◆ Cumbur, Müjgân, “Ahmed Yesevî’nin Anadolu’nun Türkleşmesindeki Yeri”, Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi), Hoca Ahmet Yesevî Özel Sayısı, cilt: 7, sayı: 21, Ankara, 1995, s. 833-853.
- ◆ “Ahmed Yesevî’nin Ahî ve Gazileriyle Anadolu’nun Türkleşmesindeki Yeri”, Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993), Kayseri, 1993, s. 63-68.
- ◆ Demirci, Mehmed, “Tarihten Günümüze Ahmed Yesevî”, Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri- Tesirleri, hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 593-604.
- ◆ Hardi, George, “Tasavvufun Rusya’daki Mücadelesi”, Arabia’dan tercüme eden: Ömer Karaman, Mayen, Sayı: 92-95 (Temmuz-Ekim 1984), s. 179-183.
- ◆ Kılıç, Mustafa, “Türkistan’ın İslâmlaşması”, Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993), Kayseri, 1993, s. 225-243.
- ◆ Köprülü, Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, D. İ. B. Yay., Ankara, 1976.
- ◆ Ocak, A. Yaşar, “Türk Dünyasında Ahmed-i Yesevî ve Yesevîlik Kültürünün Yayılışı: Bir Sûfî Kültürünün Yeniden Güncelleşmesi”, Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993), Kayseri, 1993, s. 299-305.
- ◆ Türk Sûfliliğine Bakışlar, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s. 31-50.
- ◆ Panipati, Mevlânâ Ş. İsmail, İslâm Yayılış Tarihi, c. I-III, trc.: Ali Genceli, Toker Yay., İstanbul, 1971.
- ◆ Quelquejay, Chantal L., “Les Tariqat au Caucase du Nord”, Les Ordres Mystiques dans l’Islam Cheminemenets et Situation Actuelle, Travaux publiés sous la direction de A. Popovic & G. Veinstein, Editions de l’Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 1985, p. 37-48 (“Kuzey Kafkasya’da Tarîkatlar”, trc. Osman Türer, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 11, Erzurum, 1993, s. 226-242).
- ◆ Türer, Osman, “Hoca Ahmet-i Yesevî’nin Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Tasavvufî Şahsiyeti”, Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Tesirleri, hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 219-240.
- ◆ “Türk Dünyasında İslâm’ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Sûfî Tarîkatlar ve Yesevî’nin Rolü”, Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993), Kayseri, 1993, s. 361-368. (Ayrıca bk.: Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Tesirleri, hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 467-485).
- ◆ “Türk Dünyasında İslâm’ın Yerleşmesi ve Muhafazasında Tasavvuf ve Tarîkatların Rolü”, Yeni Türkiye, yıl: 3, sayı: 15 (Mayıs-Haziran 1997), Türk Dünyası Özel Sayısı I, s. 174-181.
- ◆ Yılmaz, H. Kâmil, “Anadolu ve Balkanlar’da Yesevî İzleri”, Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri- Tesirleri, hazırlayan: Mehmed Şeker-Necdet Yılmaz, Sehâ Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 567-580.